

A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében

Virág Tünde

viragt@rkk.hu

Beérkezés: 2017. 05. 03.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 08. 13.

Elfogadás: 2017. 08. 22.

Összefoglaló: Tanulmányomban azokat a helyzeteket és változó kutatói szerepeket elemzem, amelyekkel akkor szembesül a kutató, amikor a helyi társadalom által eltakart, eltitkolt, tabuként kezelt társadalmi jelenségekről, jelen esetben a külföldi munkavállalás és az informalitás viszonyáról szeretne információkat szerezni. A terepmunka során a kutató és a terepen élő családok interakcióján keresztül jönnek létre azok a tudások, ismeretek, amelyeket később a kutató felhasznál tudományos munkájához. A megfelelő interakciós helyzetek kialakítása fontos módszertani feladat, amihez a kutatónak tudatosan és reflexíven kell viszonyulnia a kutatás során. Azaz a kutató felelőssége, hogy létrejöhessenek azok a situációk, amelyekben lehetőség nyílik a hallgatás megtörésére, a megszólalásra. A terepi tapasztalatok alapján ez olyan helyzetekben történhet meg, amelyekben a felkeresett családok sajátos tudásuk, kompetenciájuk miatt főként – vagy legalábbis egyenrangúnak – érzik magukat a kutatóval szemben, vagy éppen a hasonló élethelyzet, a közösségi tudás keretezi a történetet és ez nyújt lehetőséget az elbeszélésre. Ebben a tanulmányban a kutatási kérdésünkhöz alkalmas terepkutatási módszertan megtalálásának folyamatát írom le, amely a megszólítás és megszólalás lehetőségét keresve szükségszerűen átalakította a kutatói pozíciónkat is.

Kulcsszavak: terepmunka, informalitás, kutatói szerep

Bevezető

„Ahhoz, hogy megtudj valamit, közöttük kell élni. Elmesélnék neked mindent, de lehet, hogy másnap másképpen mesélnék” – kezdte beszélgetésünket a helyben élő és dolgozó pap egyik találkozásunk során. Akkor már több mint tíz éve több-kevesebb rendszerességgel látogattam az évtizedek óta cigányfaluként elhíresült dél-baranyai települést egy-egy kutatás kapcsán, vagy mert éppen arra jártam. A fenti mondatban megjelenik a helyben élő „kvázi terepmunkás” beavatottságának tudásfölénye a kívülálló látogatóéval szemben, amely jelzi a szociológiai terepmunka vélelmezett korlátait az állomásozó terepmunkához képest, egyúttal kijelöli pozíciómat és a megismerés lehetőségének határait is. Ugyanakkor a mondat második fele utal a közösségi narratíva változékonyságára, a történetek elbeszélhetőségének szelektív és szituatív jellegére. Az itt és más településeken, egyedül vagy közösen végzett terepkutatásaim zánere jellemzően eltért a klasszikus (antropológiai) állomásozó terepmunkáétól. Leginkább a közöségtanulmányhoz közelített, amely elsősorban módszertanilag feszes kutatást jelent (Szelényi

2001); szemlélete holisztikus, és a terepmunkát mint módszert a komplex társadalmakra alkalmazza (Sárkány 2000). A kutatás célja az egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése egy adott társadalmi kereten belül, ami általában egy adott lokalitáshoz¹ kapcsolódik (Sárkány 2000; Kovács 2007). Bár a terepmunka egy adott lokalitáshoz kötődik, maga a kutatás az adott közösség (Kovács 2007: 10) vizsgálatán és megértésén keresztül egy vagy több kutatási kérdésre/témára fókuszál. Azaz mindig az adott kutatási kérdéshez próbáltuk megtalálni a megfelelő módszertant, ennek megfelelően alakítottuk a terepmunka zsánerét, használtuk a különböző interjúmódszereket és más adatfelvételi technikákat (Lamont–Swidler 2011).

Az elmúlt évben a roma családok külföldi munkavégzéssel kapcsolatos migrációs stratégiáját vizsgáló kutatás² kapcsán a már ismert baranyai települést választottuk terepünknek. Arra kerestük a választ, hogy ki miért indul el külföldre, hogyan próbál boldogulni, milyen motivációi vannak annak, aki itthon marad, illetve választ akartunk kapni arra a kérdésre, hogy a különböző migrációs stratégiákban hogyan jelenik meg, milyen szerepet kap az etnicitás.

Korábbi terepmunkáink során általánosabb szociológiai kérdéseket fogalmaztunk meg, és a terepen járva a lokális tér és társadalomszerkezet figyelembevételével a helyi társadalom kiszolgáltatottabb csoportjaitól elindulva igyekeztünk a lehető legtöbb családdal felvenni a kapcsolatot, interjút készíteni (Bernát et al. 2013). Jelen esetben kutatási kérdésünk a helyi társadalomnak egy szűkebb, speciális csoportjára vonatkozott, és a téma érzékenysége okán gyakran a közösségen belül sem volt nyilvánosan megvagy elbeszélhető a külföldi munkatapasztalat. Amikor a migráció erősen kapcsolódott az informalitáshoz, szinte mindig falakba, mély hallgatásokba és elhallgatásokba ütköztünk (nem csak ezen a terepen) – ezért ezúttal másképp kellett közelítenünk a terephez, az interjúalanyok megtalálásához, így bevonódásunk a terep életébe némiképp saját kutatói pozíciókat is megváltoztatta. Tanulmányomban egyrészt reflektálok a kutatási kérdés érzékenységéből fakadó módszertani kihívásokra, másrészt leírom és elemzem azokat a helyzeteket, amelyek megtörték a terep hallgatását, és segítették a lokalitás és informalitás viszonyrendszerének megértését.

Kint és bent is – a terep megközelítése és az interjúzás szerepének változása

Korábbi kutatásainkban (Kovács 2007; Bernát et al. 2013; Németh 2015) az adott lokalitás vizsgálatán és megértésén keresztül egy-egy kutatási kérdésre fókuszáltunk. Kutatói pozíciókat alapvetően a semlegességre törekvés jellemezte, azaz

1 A lokalitást nem egy konkrét településként értelmezzük, hanem olyan térként, amelyben az adott településen élő családok mozognak, boldogulnak. Ebben az esetben a „cigányfaluban” élő családok kapcsolathálózata és mozgása határozta meg a kutatás terét. Azaz a lokalitás társadalmi kapcsolatok és kontextusok gazdag szövevényeként, relációk együtteseként értelmezhető (Appadurai 2001).

2 A kutatás a „Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra (111969 – témavezető Váradai Monika Mária) című NKFIH-kutatás keretében készült. A terepmunkában részt vett Fehér Katalin és Németh Krisztina is.

terepmunkánk során igyekeztük elkerülni, hogy akaratlanul is konfliktusokat generáljunk, beavatkozzunk, megváltoztassuk a helyi társadalmi, hatalmi viszonyokat. Természetesen tisztában voltunk azzal a tudományos közhellyel, hogy a terepmunka során nem létezik semleges vagy objektív kutatói pozíció, hiszen maga a kutatás, a jelenlétünk eleve hatással van az adott közösségre; a terepmunka során a megismerés folyamata, a kutatás során létrehozott tudás a kutató és a terep dinamikus interakcióinak eredménye. A kutatói pozíció a terepen az insider-outsider skálán mozog, és soha nem független a kutató társadalmi helyzetétől, ugyanakkor szituatív, ebből következően folyamatosan változik (Halstead 2001; Markova 2009). Ezen a terepen az évek során számos családdal jó, mondhatni baráti viszonyt alakítottam ki, és az intézmények vezetőivel és munkatársaival igyekeztem harmonikus kapcsolatot ápolni, de a kutatás során mindig hangsúlyoztam kívülállóságomat, kutatói szerepemet. Ez a kívülállóság mindeközben fenntartotta, vagy legalábbis lassította a kutató és a terep közötti, egyenlőtlen térbeli és társadalmi helyzeteken alapuló hierarchikus viszony átalakulását. A faluban élő családok szemében városi, tanult nő, szociológus és kutató maradtam, akit szívesen látnak vendégül, beszélgetnek velem, de fel sem merül a látogatás viszonzása; a marginalizált és kiszolgáltatott családok tényként fogadták e hierarchikus pozíciót, nekem mint kutatónak pedig csak szimbolikus eszközeim voltak az egyenlőtlen társadalmi pozícióból fakadó hierarchia ellensúlyozására. Ugyanakkor a terepmunka során kialakulhatnak olyan helyzetek, amikor a kutató van híján bizonyos tudásoknak, kompetenciáknak, és a terepen élő családok kerülnek tudásfölénybe. Mindez erősen befolyásolta és meghatározta az információk átadását is, kívülállósággal valószínűleg kevesebb esélyem nyílt a holisztikus megismerésre és talán a megértésre is, de megtartottam – valósként feltételezett – függetlenségemet. Ezzel a pozícióval igyekeztem elkerülni azt, hogy jelenlétem(ünk) a közösség életében esetleges konfliktusokhoz, érdekellentétekhez vezessen, vagy magam kerüljek akaratlanul is konfliktushelyzetbe.

Néhány családdal a kapcsolatomban az évek során lassan, a személyes kapcsolatok erősödésével alakult át, és vált jelenlétem, eltérő tapasztalatokon alapuló véleményem és tudásom a családok számára egyfajta erőforrássá. Ugyanakkor minden távozással megtörték a terepmunka során kialakult emberi/baráti kapcsolatok, így minden egyes visszatérésemkor újra kellett építenem azokat, ki kellett töltenem az utolsó látogatás óta eltelt űrt. Mindazonáltal a látogatások számával e kapcsolatok erősödtek is, hiszen egyre több olyan közös emlékünkből/élményünk volt, amely összekötött bennünket. Ezek a visszatérések számomra is mindig új helyzetet jelentettek, hiszen a falu már nem ugyanaz volt, újra és újra meg kellett ismernem az előző terepmunka óta eltelt időszakban bekövetkezett társadalmi, gazdasági és intézményi változásokat (Rupp–Taylor 2011). A folyamatos visszatérések számos területen mélyítették tudásomat, nemcsak a helyi társadalomban zajló változásokat tudtam követni, hanem egy-egy család sorsát is a helyi társadalmi pozíciójuk változásán keresztül. Mindezzel a szociológiai terepmunka pillanatfelvétel-jellegét

is dinamizálni tudtam, hiszen többszöri visszatérés után már folyamatokat tudtam követni, ami egyben korábbi tapasztalataim, tudásom ellenőrzése is volt.³

Annak ellenére, hogy az adott terepen már otthonosan mozogtunk, voltak ismerőseink, kapcsolataink, előzetes tudásunk a helyi társadalomról, a kutatási kérdés érzékenysége miatt úgy éreztük, hogy mindenképpen szükségünk van a terepen olyan segítőkre, akik közvetítenek köztünk és a migrációban érintett családok között. White (1999) klasszikus szociográfiája óta közismert, hogy a terepre való bekerülésnek és a terepen való mozgásnak, a kapcsolatok kialakításának egyik legegyszerűbb módja, ha egy szövetségest vagy segítőt találunk a terepen. A kulcsinformátor kiválasztása mindig nagy körültekintést igényel, hiszen személye a továbbiakban erősen pozicionál bennünket, és lesznek, akik éppen e kapcsolat miatt nem fognak velünk szóba állni. Terepmunkánk során igyekeztünk többféle (személyes, baráti, illetve intézményi) kapcsolaton keresztül eljutni a lehetséges interjúalanyokhoz, a kapcsolatok sokfélesége lehetőséget nyújtott arra, hogy több irányból közelítsünk és ezzel igyekezzünk „lefedni” a terep egészét. A hosszabb terepi jelenlét lehetőséget adott arra, hogy fokozatosan alakítsuk a rólunk kialakult képet, esetleg távolodjunk azoktól a segítőtinktől, akik korlátozták mozgásunkat.

Mivel a településen már voltak kutatási előzményeink, barátaink, kapcsolataink, ezért úgy gondoltuk, hogy egyszerű dolgunk lesz – nagyot tévedtünk. Azt tudtuk, hogy a külföldi munkavállalás egy része a településen erősen kapcsolódik az informális/illegális tevékenységekhez, de azzal nem számoltunk, hogy ezt a helyi közösségben hogyan interpretálják, milyen tabukat érint. Már terepmunkánk legelső szakaszában pontosan érzékeltük, hogy segítőtink/barátaink, akik a helyi társadalom magasabb státuszú csoportjához tartoznak, igyekeznek szabályozni, irányítani, hogy kivel beszéljünk, és próbálnak a sikeresebb migrációs történetek felé terelni bennünket. Jellemzően olyan, a településen belül hozzájuk hasonlóan magasabb státuszú családokhoz irányítottak, akik hosszabb-rövidebb ideig többé-kevésbé formálisan dolgoztak külföldön, ám történeteik alapvetően pozitívan végződtek. Bár elejtett szavakból, beszélgetésekből nyilvánvalóvá vált, hogy a településen több család is érintett a migrációhoz kapcsolódó informális tevékenységekben, amikor jeleztük, hogy ilyen családdal szeretnénk beszélni, hirtelen senki sem tudta, kiről van szó, vagy „*á, azok csak összevissza beszélnek*” felkiáltással elterelték a szót. Azaz, ezek a kapcsolatok egyszerre töltötték be a híd szerepét más családok felé, ugyanakkor egyfajta információs zsilipként is funkcionáltak, pontosan szabályozták, mi az, amit szeretnének, hogy tudomásunkra jusson (Venkatesh 2008). Ezt nem feltétlenül értelmezhetjük a bizalom hiányaként, hiszen segítőtink/barátaink csak azt

3 Egy másik terepen esett meg velünk, hogy visszatérésünkkel megdöbbenve tapasztaltuk, hogy a terepmunka során feltárt (és publikált) jelenség, az adott önkormányzat inkluzív fejlesztési politikája épp az ellenkező képet mutatja. Kétségünk – hogy vajon a terepmunka során rosszul/félre értelmeztük a helyzetet, vagy az ismételt látogatás egy átmeneti helyzet pillanatképet mutatja, amit a projektek aktuális hiányával magyarázhatunk – akkor oszlott el végleg, amikor fél év múlva, egy újabb látogatáskor az önkormányzat és a kapcsolódó intézmények ismét „inkluzív” arcukat mutatták, és lelkesen számoltak be újabb projektleteikről.

próbálták szabályozni, hogy a kutatás során milyen kép alakul ki a településről és egyben személyesen róluk. Igyekezettük arra irányult, hogy a stigmatizált cigányfalu képe ne nyerjen megerősítést kutatásunkban, ezért inkább a pozitív folyamatokat hangsúlyoztuk. Mindez érthető, hiszen a település, az ott élő családok évtizedek óta a „veszélyes cigányfalu” stigmájával élnek együtt, amit a térségben élők differenciálatlanul, a településen élő minden roma családra kiterjesztenek, és ami semmissé teszi az itt élő, magasabb státuszú családok többéves mobilitási törekvéseit. Másrészt e családok maguk sem tartottak fenn napi kapcsolatokat az informalitásban érdekelt családokkal, más rokoni hálózatokhoz/körökhöz tartoztak, így nem szerettek volna közvetítőként megjelenni velünk. Például amikor kérdeztük, hogy tudják-e, hol lakik az egyik nemrégiben Angliából visszaköltözött család, akiről az általános iskolában hallottunk, az volt a válasz, hogy *„megmondom, hol laknak, meg is mutatom nektek, de be nem megyek veletek. Ismerem őket, köszönünk is egymásnak, de nem akarok bemenni hozzájuk”*. E mindennapi gyakorlat pontosan kifejezi azt a társadalmi távolságot, amit a különböző társadalmi státuszú családok igyekeznek fenntartani a településen belül. Mindenki ismer mindenkit, mindenki fel tud mutatni valamiféle rokonságot a másikkal, minden a nyilvánosság előtt történik, így a szoros társadalmi kapcsolatok és szövevényes személyes relációk (melyekben a különböző szerepek integrálódnak, a státuszok pedig összeadódnak) a mindennapi gyakorlatokban manifesztálódnak (Kovács 2013). Azaz egyes társadalmi kapcsolatok felvállalása vagy negligálása meghatározza az egyén pozícióját a társadalmi mezőben, s egyben kifejezi az informalitáshoz és illegaritáshoz fűződő viszonyát. Ugyanakkor a különböző státuszú családok szolidárisak egymással a kívülállókkal szemben, saját pozíciójuk védelmében igyekeznek szabályozni, hogy milyen információk kerüljenek ki a faluból, a faluról.

Ebből következően az interjúkészítés során felértékelődtek az intézményekhez fűződő kapcsolataink. Ez a település kivételes helyzetben van, hiszen az intézményekben dolgozók (tanárok, szociális munkások) annak ellenére, hogy legtöbbször naponta ingáznak, nemcsak mindennapjaikat töltik a településen, de nagy figyelmet fordítanak arra, hogy a településen élő családokkal szoros és mindennapi kapcsolatot ápoljanak, bekapcsolódjanak a falu életébe, részt vegyenek a nagyobb közösségi, családi ünnepeken, segítsenek a mindennapi problémák megoldásában, kezelésében. Mivel ezen intézmények fenntartói jellemzően egyházak vagy civil szervezetek, az itt dolgozók egyszerre élvezik a helybeliek bizalmát, ugyanakkor viszonylag függetlenek a helybeli lekötelezettségi és szívességi rendszerektől, pozíciójuk stabil és egyfajta kívülállósággal jellemezhető. Ebből következően ezeken az intézményi kapcsolatokon keresztül könnyebben jutottunk el olyan családokhoz, akik informálisan vállaltak munkát külföldön. Ugyanakkor az interjú feldolgozásakor figyelembe kellett vennünk, hogy interjúalanyaink nem teljesen önszántukból meséltek nekünk külföldi tapasztalataikról, hiszen arra egy olyan személy kérte meg őket, akinek ők a lekötelezettjei voltak (korábban segítettek nekik, egykor munkát adott nekik az intéz-

ményben, vagy éppen e szívesség viszonzásaként vár valamiféle segítséget). Részben ennek köszönhető, hogy ezeknek az interjúknak egy része gyakran töredezett, sematikus; a felkeresett családok nem meséltek többet annál, mint ami általánosan tudható és nyilvános a településen ebben a témában. A legtöbb esetben így csak a helyben kidolgozott és elfogadott narratívát, a „sztorit” kaptuk meg.⁴

A helyben kidolgozott, nyilvános narratíva szerepe más szituációban is megjelent terepmunkánk során. Egy nap az utcán sétálva szóba elegyedtünk egy a közös kúthoz igyekvő férfival. Mikor kiderült, hogy milyen ügyben is járunk-kelünk, nagyon szívélyesen és hosszan mesélt nekünk angliai munkavállalásáról. Aprólékosan elmesélte, hogy milyen gyárakban dolgozott, hogyan, kiken keresztül szerzett munkát, mit csinált esténként. Még arra is kitért, hogy hogyan hatott ez a hosszabb távollét családi kapcsolataira. Este a közös terepnapló készítésekor pontosan lejegyeztünk mindent, azt is, hol lakik az illető, hogy esetleg még más alkalommal is megkeressük. Másnap, amikor a közfoglalkoztatást szervező férfi kérdezte, hogy kivel sikerült interjút készíteni (a terep folyamatosan ellenőrizte mozgásunkat), legnagyobb meglepetésünkre kiderült, hogy tegnapi interjúalanyunk évek óta ki sem mozdult a településről. Azaz csak a helyi elbeszélésekből, történetekből gyúrt össze számunkra egy újabbat. Mindezt nem értelmezhetjük hazudozásként vagy lóditásként, vagy úgy, hogy félre akart vezetni minket. Ő a legnagyobb jóindulattal bocsátotta rendelkezésünkre azt a közös tudást, narratívát, ami a településen keringő történetekből benne kialakult. Ugyanakkor ebben a szituációban az informatív szándéknál sokkal erősebb volt a provokáció, a „városi tanult emberek (nők)” próbára tétele, egyfajta virtuskodás – a „kitalált” történet elmesélésével próbára tette a figyelmünket, intellektusunk rugalmasságát és játékosságát (Keszeg 2002). Valószínűleg a történetmesélésben számos olyan kommunikációs elem (vicc, ugratás, túlzás) volt elrejtve, amit mi akkor, abban a helyzetben nem tudtunk kódolni, azaz nem tudtunk (nem is volt szándékunkban) kilépni kutatói pozíciónkból és megfelelő módon bekapcsolódni az elbeszélésbe (Horváth 2007). A roma férfi számára a „tanult nők” sikeres félrevezetése valószínűleg számos anekdota alapja lesz a továbbiakban.

Az interjúkészítést tovább nehezítette, hogy a településen élő családokat szoros társadalmi kapcsolatok és szövevényes személyes relációk kötik össze, ami a mindennapi személyes kommunikációban és interakciókban manifesztálódik. Így a négy-szemközti interjú mint kommunikációs forma idegennek tűnt, a gyakorlatban szinte soha nem lehetett megvalósítani, hiszen az interjúk során mindig volt egy-egy betoppanó rokon, látogató, aki – természetes módon – megpróbált bekapcsolódni a beszélgetésbe, vagy éppen más témával hozakodott elő. Ezek gyakran megakasztották a beszélgetést, elterelték a témát, amivel egyben figyelmeztették a beszélőt is, hogy mi az, amiről beszélhet, és mi az, amiről nem. Egy-egy idősebb nő vagy

4 Más terepeken is hasonlóképpen működött az interjúkészítés. Elfogadtuk, hogy a nekünk „kiközvetített” interjúalanyok egy része nem szeretne részletesen mesélni nekünk külföldi tapasztalatairól. Ugyanakkor így találkoztunk olyan interjúalanyokkal is, akik később kulcsadatközlökké váltak, rajtuk keresztül jutottunk újabb interjúalanyokhoz.

a férj megjelenése⁵ a beszélgetésben általában egyet jelentett az információáramlás közösségi ellenőrzésével. Az informális explicit módon szinte soha nem jelent meg az interjúban; nem elsősorban a bizalmatlanság miatt. Az informális takarásának nemcsak önvédelmi szerepe van, hiszen az emberek többsége nem szeret beszélni a saját kiszolgáltatottságáról, megaláztatásairól, hanem egyszerre szolgálja az egész közösség védelmét a többségi társadalom kirekesztő, megbélyegző magatartásától. Ha az interjúban meg is jelent az informális/illegalitás, az ilyen eset mindig egy másik (meg nem nevezett) családdal történt meg, és az elbeszélések általában nem sok konkrétumot, inkább általánosságokat tartalmaztak. Az informálisról/illegalitásról való nyilvános beszéd jelentős részét a közösség erősen szabályozza. A településen mindenki többé-kevésbé pontosan tudja, ki milyen módon érintett a különböző illegális/informális tevékenységekben (uzsora, prostitúció, vagy éppen a külföldön dolgozók „leszedése”), de nyíltan senki sem beszél róla. E tevékenységekhez olyan közös szégyen tapad, amit nehéz – főleg egy kívülálló, idegen előtt – kimondani. Szabó Zoltán klasszikus szociográfiájában nyíltan írhatott a dejtári prostitúcióról, hiszen „hangsúlyozni kell, hogy nem kivételes esetben, hanem faluszerte, bevetten, elismerten, megszokottan, és még a falusi erkölcsök primitív ellenőre, a pletyka is eltűnt Dejtárról. Férjek, apák és anyák kevés kivetnivalót találnak már ebben. Ha más faluban az találkozik szembe a közvéleménnyel, aki az általános erkölcsök ellen vét, itt szinte mondhatni az, aki az itt általános »szokásokhoz« nem idomul” (Szabó, 1938:57). Hasonlóképpen ezen a településen a kábítószer (biofű) használata a fiatalok jelentős részét érinti, gyakran nyilvános terekben is megjelenik, így annak takarása már lehetetlen. A szerhasználatról, annak következményeiről, arról, hogy ki hogyan érintett, egészen nyíltan lehetett beszélni bárkivel. A tabuként való kezelésnek épp az az egyik, talán legfontosabb funkciója, hogy megakadályozza a közösség által el nem fogadott tevékenységek nyilvánossá, mindennapivá válását és ezzel legitimálódását.

Ahhoz az információhoz, hogy mely család hogyan érintett az informális tevékenységekben, kétféleképpen jutottunk hozzá. Egyrészt úgy, hogy egy-egy interjú kontextusa, az adott migrációs helyzet nagyon hasonlított ahhoz, amit eddig az informálisról tudtunk, a különböző elbeszélések tehát nagyon hasonló helyzeteket írtak le (kiutazás, munkavállalás módja, adminisztratív ügyek intézése). Másrészt, mivel a településen élők folyamatosan követték mozgásunkat, pontosan tudták, melyik nap kivel beszéltünk, így esetleges találkozásaink során folyamatosan interpretálták is az adott család helyzetét.⁶ Ezekben az informális ad hoc beszélgetésekben is csak utalásszerűen jelent meg az informális („*jaj, szegények, azok is hogy*

5 Mivel a kutatók és a segítők mindegyike nő volt, így interjúalanyaink többsége is nő volt. Ha a férfi volt külföldön, a beszélgetés során a feleség rendszerint akkor is jelen volt (a genderszemponok elemzését lásd bővebben Németh [2015]).

6 Azaz terepmunkánk során meg kellett küzdeni azzal is, hogy nemcsak a kutató az, aki megfigyel a terepen, hanem a kutatókat is szemmel tartja és ellenőrzi a terep. Mindenki tökéletesen tisztában volt azzal, hogy előző nap kivel beszéltünk, kihez mentünk be, merre jártunk a településen belül. Éppen ezért a terepen nagyon jól meg kellett fontolnunk minden egyes lépésünket (Goffman 2013).

jártak...” – „*azokat is jól leszedték*”), de ezek a kiegészítő tudások, helyi értelmezések mindig bővítették ismereteinket. Azaz az interjúkból származó tudást akaratlanul is mindig kiegészítettük/kontrolláltuk a terep más szereplőinek tudásával (természetesen anélkül, hogy elmeséltük volna, mit hallottunk az interjúban). Ebben nagy segítségünkre voltak az intézményekben dolgozók is, részben kívülállásuknak köszönhetően (hiszen ők semmiképpen nem kötődtek ezekhez a tevékenységekhez), részben azért, hogy empátiával, segítőkészséggel és megértéssel fordultak a családok felé, és így adtak magyarázatot, értelmezést az informalitással és illegalitással kapcsolatos történetekhez. Azaz ezen a terepen az adatgyűjtés elsődleges módszere nem négy szemközti interjú lett, hanem az egy téma körül folytatott beszélgetések, tapasztalatok összessége, amit egyfajta puzzle-ként formáltunk tudássá. A közvetlen és közvetett információk összegyűjtésével, rendszerezésével, egymással való összehasonlításával a Solt Ottília (1998) által alkalmazott megközelítést és módszert kívánjuk követni: „[Ottília] *Némi öniróniával szívesen hasonlította magát Miss Marple-hoz, Agatha Christie kedvelt regényhőiséhez. Szenvedélyesen kutatta a megtévesztő felszín, a csalóka látszatok, a tudatos elterelő hadműveletek, az önkéntelen elfojtások, átszínezések, önideológiák mögött rejtőző valóságos indokokat és motívumokat*” (Havas: 1998).

Kint is, bent is – a kutató bevonódása a terep életébe, a közösségi tudás jelentősége a megismerésben

A résztvevő megfigyelés fontosságára az irányította figyelmünket, hogy terepmunkánk során előtérbe kerültek a rövidebb, informális beszélgetések, amelyek aztán átfordultak olyan helyzetekbe, amikor a helybeliek a jelenlétünkben, de minket gyakran figyelmen kívül hagyva beszéltek meg az aktuális problémáikat. Az alábbiakban két olyan szituációt írok le, amely látszólag nem kapcsolódott kutatási kérdésünkhöz, mégis közvetve vagy közvetlenül nagyon sok információt nyújtott számunkra azzal, hogy saját kutatási kérdésünket a terep szemszögéből engedte láttatni.

Egyik délelőtt épp akkor toppantunk be barátainkhoz, amikor a házigazda, nevezzük Lacinak, születésnapját ünnepelték. Az udvaron terített asztalon füstölt hús és kolbász volt a reggelihez, mellette már bográcsban főtt a gulyás. Minket is leültettek, megkínáltak annak rendje és módja szerint. Lassan folyt a beszélgetés, az udvarra betérő rokonok, ismerősök köszöntötték Lacit, és hosszasan taglalták a délután reménybeli eseményeit, ki jön, ki nem jön el az ünneplésre. A nagy jövőmenésben egy férfi, nevezzük Józsinak, betoppánása láthatóan mindenkinek meglepetést okozott: a férfi érezhetően nem volt mindennapos vendég, láthatóan nem is nagyon örültek neki, illetve a férfi sem számított arra, hogy egy kisebb ünnepi készülődésbe toppan; valószínűleg nem volt hivatalos a délutáni/esti mulatságra sem. Bár csak a permetezőkannát szerette volna kölcsönkérni, már a kölcsönkérés is egyfajta interpellációval kezdődött a házigazda részéről: „*Azután visszahozod, a múltkor is mikor kaptam vissza.*” Majd az udvariasság szabályai szerint leültették, megkínálták

a reggeliből, amit ő el is fogadott. Elkezdődött a szokásos beszélgetés, egymás ugratása, hol beás, hol magyar nyelven, aminek egyetlen jelentősége ebben az esetben a kommunikáció fenntartása, a résztvevők kommunikációs helyzetben való tartása volt (Horváth 2007), ami egy meghatározott koreográfia szerint történt. Miközben a férfiak ugratták egymást, a nők félrevonultak, eltűntek valahova az udvarról. Mi, kutatók az asztalnál maradtunk, ahol kívülállóságunk – mind a beás nyelv ismeretének hiánya, mind társadalmi (kutató) és nemi (nők) szerepünkön keresztül manifesztálódó különállásunk okán – kezdett egyre kínosabb lenni. Házigazdánk egy hirtelen ötlettel oldotta meg a helyzetet: felvetette Józsinak, hogy *„hát te is voltál Angliában, mesélj már egy kicsit, a lányok [kutatók] éppen ezért vannak itt!”*. A helyzeten és a közbevetésen Józsi és mi is meglepődtünk. Egyrészt ezelőtt akárhányszor kérdeztük, hogy van-e olyan, aki tudna nekünk mesélni külföldi tapasztalatairól, barátaink mindig háritották a dolgot. Másrészt Józsit is meglepte, hogy ezzel az érezhetően nem szokványos, sőt inkább kényes témával szólítja meg házigazdánk. Mi próbáltunk nem kizökkenni a kutató szerepéből, és bár sem a helyszínt, sem a nézőközönséget tekintve nem voltunk szokványos interjúhelyzetben, éreztük, ez most egy olyan szerep és helyzet, amiben meg kell állnunk a helyünket. Ez a kutatói szerepünk egyfajta vizsgáztatása is volt, meg kellett mutatnunk barátainknak, hogyan is zajlik egy ilyen interjú, ami egyébként nagyon távol áll a helybeli hétköznapi kommunikációs helyzetektől. Így hát megkértük újdonsült és immár interjúalannyá vált ismerősünket, hogy mesélje el, hogyan került ki külföldre és ott mit csinált. A férfi pillanatnyi zavart csend után elmondta a térségben ismert és kidolgozott „Bolton-narratívát”⁷: csirkegyár, nehéz munka, de embernek néznek, csak az számít, hogy hogy dolgozol, mindig van valami munkalehetőség... Az interjú – kutatói szemmel – rendkívül kényszeredett volt, ám az udvaron jelenlevők nagyon élvezték a helyzetet. Azzal, hogy minket is bevontak, szerepet osztottak nekünk a kommunikációs játékban, egyszerre ismerték el jelenlétünket, és fordították meg a társadalmi pozícióból fakadó hierarchikus kapcsolatot. Ebben a szituációban mi, kutatók éreztük magunkat hátrányban, hiszen nem volt meg az a közösségi tudásunk, hátterünk, kommunikációs gyakorlatunk, amivel biztosan mozoghattunk volna az adott szituációban. Az adott kommunikációs helyzet elsődleges célja Józsi ugratása volt, ami egyúttal kutatási elképzeléseinknek is görbe tükröt mutatott. Házigazdánk kedvéért folytattuk a színjátékot, aki ebben segítő partnerünk lett. „Interjúalanyunk” rendre kitérő válaszokat adott a személyesebb, konkrétabb kérdéseinkre, és érezhetően egyre inkább bosszantotta a helyzet. Mivel úgy tűnt, az udvaron mindenki pontosan tisztában volt Józsi tevékenységével, így ebben a csoportos helyzetben nem tudott minket visszautasítani, eltitkolni, hogy egyáltalán járt külföldön (amit egyébként más helyzetben megtehetett volna), sőt a mellébeszélés, elhallgatás is egyre kíno-

7 A térségben az angliai munkavállalást mindenki csak „boltonosként” emlegeti, utalva arra a Manchester melletti városra, ahova az első munkavállalók elindultak. Azóta a munkavállalás helye térben kiterjedt, de a helyi elbeszélésekben megmaradt „boltonozásként”.

sabb lett számára (Goffman 2013). Mindezt tetézte, hogy házigazdánk és az éppen az udvaron tartózkodók csipkelődő megjegyzéseikkel és kérdéseikkel („és melyik feleségedet vitted ki?”, „aki itthon nem szeretett dolgozni, az máshol se!”) próbáltak segíteni nekünk, lendíteni az interjúszituáción, de egyúttal véleményt is formáltak Józsi tevékenységéről, amit mindenki csak sejtetett, de expliciten senki sem mondott ki. Az adott pillanatban számunkra nehezen volt értelmezhető a szituáció, hiszen híján voltunk annak a közös tudásnak, ami az interpellációkat, megszólalásokat szervezte. Azzal, hogy bevonódtunk a szituációba, és ott – többé-kevésbé – megálltuk a helyünket, ráadásul úgy, hogy végig a házigazdánkkal kooperáltunk, még nem kerültünk „belülre”, nem váltunk „insider”-ré, csak lehetőséget kaptunk arra, hogy a „próbatétellel” másnap, négyszemközt feltehessük kérdéseinket és értelmezhesük a helyzetet házigazdánkkal és feleségével. E jelenet után vendéglátóink is fontosnak tartották, hogy megmagyarázzák a helyzetet, felszínre kerültek különböző tudások és történetek az informalitás világából, és többek között kiderült, hogy az előző nap megismert férfi lányokat futtat külföldön, ő az, akiről név nélkül már többektől is hallottunk történeteket. Ugyanakkor vendéglátóink azt is igyekeztek tisztázni, hogy ennek ellenére miért engedhette meg magának ez a férfi, hogy betérjen az udvarba és kölcsönkérjen valamit. Kiderült, hogy a férfi édesanyja közeli rokon, meghatározó személyiség a településen, ezért a fiát, ha nem is szívesen, de fogadni kell, ha bejön hozzájuk. Ugyanebben a beszélgetésben azt is részletesen feltárták előttünk, hogy e kényszerű szolidaritás csak és kizárólag az idős nő fiára vonatkozik, annak feleségeire és gyerekeire már nem. A helyi társadalmi viszonyok és mindennapi cselekvések feltárása értelmezte számunkra az előző napi helyzetet és a beszélgetést, amelynek majd' minden mozzanata a férfi mindenki által köztudott tevékenységének negatív megítélését volt hivatott kifejezni. Ugyanakkor fontos látnunk, hogy ebben az esetben az informalitás egyes, legszükségesebb részleteinek feltárása és magyarázata csak azért történt meg, hogy barátaink pontosan tisztázzák előttünk e kényszerű kapcsolat mibenlétét, és leszögezzék (elítélő) véleményüket a férfi tevékenységéről.

Ez a szituáció mintegy be is határolta pozíciónkat a terepen belül: a következő nap, amikor összetalálkoztunk Józsival a háza előtt, visszatérve semleges kutatói szerepünkhöz, úgy próbáltuk folytatni a beszélgetést, mintha mi sem történt volna. Józsi nem tudhatta, hogy időközben mi minden derült ki az ő (sejtetni engedett) történetéből, mi az, amit tudunk róla, és mennyire őszinte, gyanútlan kérdezősködésünk. Ugyanakkor pontosan érzékelt, hogy az előző napi játékban mi kinek az oldalán álltunk. Ebben a négyszemközti kommunikációban, a csoport nyomása nélkül már bátran és határozottan utasította vissza kezdeményezésünket a további beszélgetésre.

A fenti történet ráirányította a figyelmet arra, hogy a mindennapi helyzetek és beszélgetések, a pontos terepi megfigyelések és azok rögzítése ebben az esetben a formális interjúhelyzetnél hatékonyabb módszer arra, hogy megértsük az adott terepen élő családok viszonyát a külföldi munkavállaláshoz. Ugyanakkor a mindennapi

beszélgetésekbe való bekapcsolódás sem történt zökkenőmentesen, annak ellenére, hogy a délelőttök jelentős része általában ezzel telt a családnál: jöttek-mentek a rokonok, barátok hozták a híreket vagy éppen szerettek volna megtudni valamit. Ezek nem bejelentett és előre megbeszélt találkozások voltak, hanem a mindennapi élet részei, amiken keresztül információkhoz, lehetőségekhez lehetett jutni. Ezen látogatások, beszélgetések során formálódtak azok a hosszabb-rövidebb ideig tartó „koalíciók”, amit a kutatók rendszerint nagycsaládi szolidaritásként írnak le. Ugyanakkor látnunk kell, hogy ezek a kapcsolatok rendkívül változékonyak és fluidak, az, hogy éppen ki kivel van jóban, kivel ápol barátságot, kivel vállal rokonságot – bár természetesen nem független a tényleges vérrokonságtól – sokkal inkább szituatív. A terepen betöltött pozíciókat, pontosabban azt, hogy mennyire vagyunk kívül vagy belül, egyértelműen jelezte, hogy betoppanásunk egy-egy családhoz mennyiben akasztotta meg az aktuális beszélgetést, mennyire gondolták úgy, hogy előttünk is folytathatják az adott téma taglalását.

A következő történet sem a külföldi munkavállalással kapcsolatban került felszínre. Egy adott konfliktus tárgyalása kapcsán az anya/nők családban betöltött szerepéről volt hosszasan szó, ami a családba benősülő középosztálybeli, ráadásul külföldi férfi⁸ gyereknevelési elképzeléseiből fakadt. A férfi – saját osztálypozíciójának és kulturális közegének megfelelően – a házassággal „együtt kapott” gyerekeket elkezdte nevelni, adott helyzetben rendre utasítani, ami nézeteltérésekhez vezetett a családban. Ezen a településen, ebben a közösségben csak a nőknek van joga nevelni a gyerekeket, a gyereknevelésbe a férfiak nem szólhatnak bele. Ezt a közösségi szabályt és a fenti konfliktust számos példán keresztül, hosszasan igyekezett számunkra megvilágítani/bizonyítani házigazdánk, maga is több gyermeket és unokát nevelő asszony. Közben a szomszédból ájtott egy kislány játszani, akinek beszédét, szóhasználatát házigazdánk többször, hangsúlyosan kijavította. Majd magyarázatképpen hozzátette, hogy a kislány a hűgával együtt magyar nevelőszülőknél volt egy évig, de a nevelőszülők nem tanították meg rendesen magyarul, pláne nem beásul a gyerekeket. Ezért most mindenki javítgatja a kislány beszédét. Majd kérdés nélkül tovább mesélte a kislány történetét, amiből az adott szituációban az volt a fontos, hogy hiába a férfi az örökbefogadott kislány rokona, a feleségének kell nevelni őket, akinek tulajdonképpen semmi köze a gyerekekhez. Ebben segít neki házigazdánk, mint gyakorló anya és a feleség rokona, ami a történetet a női szolidaritás és szerepek felé irányította. A kutatásunk szempontjából ez idáig viszonylag érdektelen történet akkor vált izgalmassá, amikor egy tisztázó kérdésünkre, hogy akkor tulajdonképpen ki is ez a kislány és hogyan került a faluba, házigazdánk mesélni kezdett. A kislány édesanyja nem helybeli, de egyik unokatestvére

8 Mivel az adott településen nem ez volt az első eset, hogy valaki külföldi férfival házasodott, ráadásul a férfi több családban ismerős volt a településen, az esetnek nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget, még akkor sem, amikor a nő néhány hónapra külföldre költözött vele. A kapcsolatban nem a férfi külföldi voltát, idegenségét hangsúlyozták, hanem, hogy milyen szerencsés a nő, aki két kisgyereket talált magának rendes férfit.

ide nősült a faluba. A kislány édesanyja korán férjhez ment, született két gyereke, de a férje ivott, folyamatosan bántalmazta a gyerekek előtt. Végül a nő elszökött a gyerekekkel, és külföldön vállalt munkát. A prostituáltként dolgozó nő próbált gondoskodni a gyerekeiről, akiket végül a külföldi gyámhatóság védelembe vett, és már a magyar hatóságok helyezték egy közeli nagyvárosba nevelőszülőkhöz. Ekkor az anya, annak érdekében, hogy a faluban élő unokatestvére és felesége örökre fogadhassa a gyerekeket, hivatalosan lemondott róluk. Ennek ellenére rendszeresen tartják a kapcsolatot skype-on, amit az örökbe fogadó szülők is támogatnak. *„Ott férfiakkal foglalkozik az anyjuk, de nem akarjuk, hogy a gyerekek ezt tudják.”* Ez a mondat magába sűríti mindazt, amit az adott tevékenységről, illetve az anya, a család fontosságáról gondolnak a helybeliek: pontosan jelzi a külföldön kényszerből prostituálttá váló nő differenciált megítélését és az anya szerepének mindenekelőtt-valóságát. A történet maga azért volt elmesélhető, mert két egyenrangú beszélgetőtárs kommunikációján alapult; ebben a helyzetben elsősorban nem kutató, hanem anya és nő voltam, és a történet nem elsősorban a külföldi prostitúcióról szólt, hanem az anya szerepéről, a család és a közösségi szolidaritás fontosságáról. Ugyanakkor ez a történet ráirányította a figyelmet arra, hogy az addig a közösség által egyértelműen negatívan megítélt tevékenység az adott társadalmi kontextusban és szituációban más megítélés alá esik, azaz az informális tevékenységek megértéséhez differenciáltan kell közelítenünk, esetlegesen újrafogalmazva kutatási kérdéseinket.

E terepmunka legfontosabb tanulsága, hogy a kutatóknak a megismerés érdekében néha fel kell adniuk, újra kell gondolniuk módszertani megfontolásait, amit csak akkor tudnak megtenni, ha nagyon pontosan figyelnek arra, hogy a terepen élő családok mit szeretnének megmutatni, elmesélni nekik, és elfogadni azt, hogy bizonyos kérdésekre nem, vagy nem abban a formában fognak választ kapni, ahogy azt eltervezték. Valamint, hogy lesznek kérdések, amiket nem lehet és nem is érdemes feltenni, mert úgysem lesz rájuk válasz, s hogy a kutatási kérdés érzékenysége miatt ebben az esetben a közvetett információknak sokkal nagyobb lesz a jelentőségük, mint a közvetlen interjúk elbeszéléseknek (Whyte 1999: 352). E terepmunka megtanított arra, hogy vannak helyzetek, amikor sokkal célravezetőbb, ha nem kérdéseket teszünk fel, hanem a résztvevő megfigyelés, az informális beszélgetések kapcsán felmerülő szituációk, történetek összegyűjtésével és értelmezésével hagyjuk, hogy a terepen élő családok meséljenek nekünk magukról és ismerőseikről. E történetek megismeréséhez szükséges a családok (a „terep”) bizalmának elnyerése, ami hosszú folyamat, „próbatételek” sora. E helyzetek kialakításában a kutatónak aktív szerepet kell vállalnia, hogy létrejöjjenek azok a szituációk, amikor a terepen élő családok, sajátos tudásuk, kompetenciájuk miatt fölényben, vagy legalábbis egyenrangúnak érzik magukat a kutatóval szemben, vagy a hasonló élethelyzet, társadalmi pozíció keretezi a történetet és nyújt lehetőséget az elbeszélhetőségre. Az e folyamat közben

létrejövő interakciók megváltoztatták addigi, kívülállónak gondolt kutatói pozíciókat is. Ugyanakkor azzal, hogy hagytuk, hogy a terepen élő családok azt meséljék el nekünk, ami számukra fontos, és úgy, ahogy ők szeretnék, saját kutatási kérdésünk megválaszolásához is közelebb jutottunk.

Abstract: In my paper I intend to analyse those fieldwork situations that challenge and change the researcher's role during the fieldwork, which the researcher face by examining hidden "realities", secrets or taboos covered by the local society. In our case the connection between informality and working abroad was treated in this way. During the fieldwork the knowledge is produced by the interactions of the researcher and the families living in the "field", and it is what later the researcher uses for his/her scientific work. Creating an appropriate interactional situation is a crucial methodological task, which requires the researcher's conscious and systematic reflection. That is, it is the researcher's responsibility to build up those situations, which provide an occasion to break the silence and speak up. According to our field research experiences, it can happen in situations, in which the families feel themselves in superior or at least in equal position with the researcher because of their special "local or internal" knowledge and competencies or the commonly used community knowledge provide a possibility to speak up. In this paper, I am drawing the process of finding and formulating an applicable research methodology to answer our research question. The efforts for finding a way of involving the families in the (interview)situation and giving them voice necessarily have shaped our position.

Keywords: fieldwork, informality, researcher's role

Irodalom

- Appadurai, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 3: 3–31.
- Bernát A. – Fleck G. – Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (2013): A kutatás módszertana. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent: Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan, 21–35.
- Goffman, E. (2013): A terepmunkáról. In Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 53–60.
- Halstead, N. (2001): Ethnographic encounters. Positionings within and outside the insider frame. *Social Anthropology*, 9(3): 307–321.
- Havas G. (1998): Miss Marple és az anyagias tények. *Beszélő*, 3(5). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/miss-marple-es-az-%E2%80%9Eanyagias-tenyek%E2%80%9D>.
- Horváth K. (2007): „Mire teszed magad?” – A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban. In Bartha Cs. (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 220–242.
- Keszeg V. (2002): A félrevezető narratívum mint elbeszélési stratégia. *Ethnographia*, 113(1–2): 121–132.
- Kovács É. (2013): Kitekintés: falusi szomszédságok. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent: Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan, 349–371.
- Kovács É. (szerk.) (2007): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Regio Könyvek, Pécs– Budapest, PTE-BTK/Néprajzi Múzeum.

- Lamont, M. – Swidler, A. (2014): Methodological pluralism and the possibilities and limits of interviewing. *Qualitative Sociology*, 37(2):153–171. DOI 10.1007/s11133-014-9274-z.
- Markova, E. (2009): The ‘insider’ position: Ethical dilemmas and methodological concerns in researching undocumented migrants with the same ethnic backgrounds. In Bilger, V. – van Liempt, I. (eds.): *The Ethics of Migration Research Methodology. Dealing with Vulnerable Immigrants*. Sussex Academic Press, 141–154.
- Németh K. (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Rupp, L. – Taylor, V. (2011): Going back and giving back: The ethics of staying in the field. *Qualitative Sociology*, 34(3): 483–496. 2011 DOI: 10.1007/s11133-011-9200-6.
- Sárkány M. (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest: L’Harmattan, 56–71.
- Solt O. (1998): Interjúzni muszáj. In: *Méltóságot mindenkinek: összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő, 29–48.
- Szabó Z. (1938): Cifra nyomorúság. <http://mek.oszk.hu/05200/05259/05259.pdf>.
- Szelényi I. (2001): Mit csinál egy szociológus? – Lettre-beszélgetés. *Lettre*, 40. Tavasz. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/szelenyi.html>.
- Venkatesh, S. (2008): *Gang Leader for a Day. A Rogue Sociologist Takes to the Streets*. Penguin Press.
- Whyte, W. F. (1999 [1955]): *Utcasarki társadalom*. Budapest: Új Mandátum, különösen: 301–408.